

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԻՍՏՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԽԷ. ՏԱՐԻ — 1933

Կը խմբագրուի եւ կը հրատարակուի

ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՄԻՆԵՐՆՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԵՆԻ Ի ՎԻԵՆԱ

Որպէս զի անկի մատչելի դաճայ Ուսումնաթերթս...

Բաժանորդագրին 7 ամիս նրկրի...

Մեր հասցէն՝

REDACTION DE LA REVUE "HANDES AMSORYA,"

VIENNE (Autriche), VII., Mechitharistengasse 4.

ՀՈՒՏՈՎ ԼՈՅՍ ԿԸ ՏԵՍՆԷ

ԽԻԽԻՄ ՉԵԷԷՊԻՒ ԲԵՕՄԻՒՐԱԿԱ

ՄՏԱՄՊՕԼՈՅ
ՊԱՏԱՐԹԻԹԻՒՆ

ԺՆՍՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵՑ ԵՒ ՄԱՆՈԹԱԳՐԵՑ
ՏՕՔԹ. ՎԱՀՐԱՄ Յ. ԹՈՐԳՈՍԵԱՆ

ՀԱՏՈՐ Բ.

ՎԻԵՆՆԱ 1933
ՄԻՒԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ

"HANDES AMSORYA,"

MONATSSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

XLVII. JAHRGANG — 1933

Herausgegeben und redigiert von der

MECHITHARISTEN - KONGREGATION IN WIEN

unter Mitwirkung zahlreicher Armenisten.

Um unseren nichtarmenischen P. T. Abonnenten
die Benützung unserer Zeitschrift zu erleichtern...

Preis dieses Jahrganges 5 Dollars.

Unsere Adresse:

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԻՍՏՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

ԹԻ 7, 8

ՅՈՒԼԻՍ — ՕԳՈՍՏՈՍ

ԽԷ. ՏԱՐԻ 1933

ՄՈՎՍԵՍ Գ. ՏԵԹԵՐԵՑԻ ԿԸ ԹՈՂԻՎՈՍ
ԿԵԱՆՔԵՆ ԵՒ ԳՈՐԾՈՒՆԵՌՈՒԹԻՒՆԸ
ՄԱՀՈՒԱՆ ՅՈՍԱԲԵԱՑ ՏԱՐԵԴԱՐՁԻՆ ԱՌԹԻՒ

(Շարունակութիւն:)

Մեծ Անապատի հիմնարկութիւնը անապատական կեանքի խիստ կարգով եւ օրէնքներով վերածնութեան արշալոյսի առաջին ճառագայթն էր, որ կը ծագէր Սիւնեաց բարձունքէն, լուսաւորելու սրտերը աստուածեղէն լուսով: Արդէն հաւաքուած էին հոն խումբ մը վանական կեանքի հետամուտներ, երբ մը վանական կեանքի հետամուտներ, երբ մը հասաւ Մովսէս վարդապետ Մեծ Անապատը (1613):

Բաւական չհամարեցաւ Մովսէս, որ միաբանները ապրին մէկ յարկին տակ տեսական կեանքի անձնատուր, այլ անհրաժեշտ տեսաւ, որ անոնք ծանօթանան նաեւ գրագիրութեան, որ անոնք ծանօթանան ուսումներով, ըլլալու կրթութիւն եկեղեցական ուսումներով, ընդունող զործնական կեանքի համար ալ ընդունակ գործիչներ: Եկեղեցին եւ վանքերը, նաև գործիչներ: Եկեղեցին եւ վանքերը, որոնք լքուած էին, կը պահանջէին կրթուած եւ հոգեւոր հրահանգներով զաստիարակուած առաջնորդներ, իսկ ժողովուրդը կը կարօտէր կենդանի խօսքի եւ լուսամբի հովիւներու, ամբարայնուելու համար կրօնի շունչով եւ քրիստոնէական վարդապետութեամբ: Պէտք էր թոյլ, կենցաղասէր, շահախնդիր եկեղեցաէր թոյլ, կենցաղասէր, շահախնդիր եկեղեցաէր, անձնուկաններու դէմ հանել եկեղեցասէր, անձնուրաց, հոգեւոր, հաւատքով տոգորուած եւ գիտութեամբ մարդուած քահանայութիւն, սրբելու համար եկեղեցին տիրող զեղծումներէ եւ առանց լքանելու ընդդիմադրութիւններու եւ հալածանքներու առաջ պահպանելու դիրքը վերջնական յաղթութեան յուսով ներկայուած:

Այս նպատակով սահմանուեցաւ Մեծ Անապատի մէջ սկիզբ ընել զաստիարակական

ընթացքներու: Առ այս իրենց գործակցութիւնը խոստացան՝

- 1. Տէր Կիրակոս, մէկը անապատի հիմնադիրներէն, ծագած մը Տրապիզոնցի:
2. Պօղոս Վ. Մովսէս:
3. Մովսէս Վ. Տաթևացի:
4. Ներսէս Վ. Մովսէս:
5. Թումա եպիսկոպոս:
6. Դաւիթ եպիսկոպոս:

Իսկ Սարգիս պարոնտէր, «Հայրն Անապատին» յանձն առաւ ըլլալ «հոգարար ծուռ անապատին ի մարմնաւոր կողմանէ»: Ասոնք, ինչպէս կը գրէ Դաւիթեցի «բազում ժամանակս կացին ի միասին» (Դաւր. 259—260), այս ինքն մտաւորապէս 1613—1620:

Թէ ուսման ի՞նչ ծրագիր ընտրուած էր եւ կամ դասախօսները ի՞նչ նիւթ նկատի ունէին, զժբախտաբար չեն հաղորդած ժամանակակիցները: Բայց ուշագրաւ են այս տեսակէտէ Դաւիթեցու տողերը (էջ 255), երբ կը գրէ. «Մինչեւ ցայս վայր տգիտութեամբ խոսանացեալ եւ կորուսեալ էր ազգս Հայոց. խոսանացեալ եւ կորուսեալ էր ազգս Հայոց. եւ ոչ միայն ոչ ընթեռնուին, այլ եւ ոչ զգիրս գիտէին եւ ոչ զգորութիւնս գրոց. վասն զի անպիտացեալ էր դիրքն յաչս մարդկան. եւ իբրեւ զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով եւ մոխրով: Եւ իբրեւ սոքա (անապատաւորք) մտին ընդ լծով ծառայութեան առաքինի գործոց՝ յօժարութեամբ ընթեռնուին զգիրս եւ կամակար մտք կրթէին զինքեանս»: Իսկ առաջնորդութեամբ վերոյիշեալ ուսուցիչներու «սկսան յընթացմանէ եւ յուսուցանելոյ գրոց վերստին նորագի եւ յարդարել զամենայն կարգս բարիս անապատաց եւ վանօրէից եւ ժամատեղեաց»:

- Պիտի հետեւցնենք ասկէ, թէ ուսմանց զլիաւոր առարկաներն էին՝
ա. Գրչութեան արուեստը.
բ. Ժամասացութիւն.

գ. Հին եւ նոր կտակարանի բացատրութիւնը:

Բայց յառաջագոյն աշակերտներուն կ'աւանդուէր նաեւ «արտաքին գրոց» ուսումը:

Իսկ դասախօսութեանց համար ընդհանրապէս կը վերցնէր իւրաքանչիւր ուսուցիչ որոշ թուով աշակերտներ եւ կը հրահանգէր զանոնք ըստ կարողութեան: Այսպէս կը պատմէ Դաւրիթեցի, թէ Սարգիս հայրն Անապատին յանձնեց զՓիլիպպոս պատանին «յաշակերտութիւն Մովսէս վարդապետին. առոր կացեալ Փիլիպպոս եհաս յարբունս հասակի. ի տիս երիտասարդութեան օրհնեցին զնա կուսակրօն քահանայ. եւ նա ի տուէ եւ ի գերեզման հետեւէր ճշնողական վարուց եւ գործոց առաքինութեան եւ յընթերցումն եւ յուսուճն աստուածային գրոց: Չորոյ յառաջագիտութիւնն տեսանելով վարդապետին Մովսէսի՝ իւրով հաւանութեամբ եւ վկայութեամբ ամենայն եղբարց ետ նմա զիշխանութիւն վարդապետական եւ յետ ամաց ինչ զգաւազան վարդապետական» եւ 1630ին ձեռնադրեց եպիսկոպոս: Խօսքը Փիլիպպոս կաթողիկոսի մասին է (Դաւր. 315):

Այսպէս նաեւ Ներսէս Վ. Մովսէսի, Բեդրու կոչուած, Մովսէս Ասկնջաւս զիւղէն, որ Ամիրզոյրու վանքն առ ոտս Բարսեղ վարդապետի ուսած իմաստասիրութիւնը «յարտաքին գրոց» եւ ընդունած վարդապետական գաւազանը՝ հրաժարած էր աշխարհէ առաթուր կոխելով «զամենայն ունայնութիւն կենցաղոյս... եւ զպատրանս մեծութեան» եւ յարած մեծ Անապատի ճգնաւորներուն: Կը պատմէ Դաւրիթեցի, թէ հոն «ի միաբանից Մեծ Անապատին ոմանք արեղայք սկսան դաս առնուլ զԱրտաքին գիրքն ի Ներսէս վարդապետէն»: բայց որովհետեւ «գործնական առաքինութիւնն յարգոյ եւ նախապատիւ էր առ նոսա, զի զհոգիս զարդարելոյ փոյթ ունէին եւ ոչ գրան», այս պատճառաւ ալ «ոմանք ի դաս առնողացն յետս կացին», աւելի ճիշդ՝ այն ծանր դասախօսութեանց խելահաս չկարենալով ըլլալ, հրաժարեցան:

Այդ արեղաներու թուին մէջ էր «ոմն արեղայ տէր Մեղիսէթ անուամբ», Արարատեան աշխարհի Վժիռն զիւղէն: Ասիկա չթուլացաւ «յընթերցմանէ արտաքին գրոց» եւ շարունակեց լսել Ներսէս վարդապետի դասախօսութիւնները. եւ երբ թողուց Ներսէս Մեծ Անապատն եւ գնաց Լիմ կղզին, հետեւեալ

յաւ իր քայլերուն Մեղիսէթ: Այս տեղ Մեծ Անապատի կարգերով բացաւ Մովսէսին նոր անապատ մը եւ շարունակեց իր դասախօսութիւնները: Ունէր իրեն ունկնդիր հինգ միաբան եղբայրներ, անոնց թուին մէջ էր նաեւ Մեղիսէթ: «Ամենեքեան ի ձեռս առին գիրք արտաքինս եւ սկսան ջանիւ կարդալ»: բայց նաեւ այս անգամ յիշեալ ուսանողները երկուտարի ետքը «ձանձրացեալք յետս կացին յընթերցմանէ արտաքին գրոց». միայն Մեղիսէթ զտնուեցաւ հաւատարիմ իւր ուսուցչին որ ձեռքէ չհանեց «արտաքին գրքերը», այլ շարունակեց կարդալ զանոնք յամառօրէն եւ կրցաւ օգնութեամբ Ներսէս վարդապետին խելամուտ ըլլալ արտաքին գրոց իմաստասիրութեան եւ ընդունիլ ուսուցչէն վարդապետական իշխանութիւնը (Դաւր. 394—395):

Կը յիշեմ այս տեղ նաեւ Դաւրիթ եպիսկոպոսը¹, որ կը ներկայանայ գրչութեան արուեստի վարպետ. Խաչատուր գրիչ 1620ին ի Տանձաւէր գրած Աւետարանին մէջ կը խնդրէ յիշել «զիմ վարպետն զտէր Դաւրիթ եպիսկոպոսն, որ բազում աշխատանք եւ երախտիք ունի ի վերայ մեր» (Ձեռ. Էջմ. 293):

Գրքերը, որոնք «իբրեւ զկոճեղս փայտից անկեալ յանկեան ուրեք լցեալ էին հորով եւ մոխրով» սկսան այժմ յարգ ստանալ եւ լոյս աշխարհ գալ: Եւ որովհետեւ նուազ էր անոնց թիւը, իսկ պահանջքը օր ըստ օրէ ստիպողական, ելան հրապարակ գրիչներ, անոնց թուին մէջ կը յիշուի նաեւ «աշխարհական» մը, որոնք իրենց զբաղմունքը ընտրեցին ըստ պահանջին արտագրել ձեռագիրներ: Սկսեալ 1600էն հազուադէպ է տեսնել արեւելեան Հայաստան գրուած ձեռագիրներ. առաջին անգամ Մեծ Անապատի շրջանին մէջ սկիզբ կ'ըլլայ ձեռագիրներու օրինակութեան եւ կը ծաղկին մեծ թուով գրիչներ. կը յիշենք հոս.

1. Մինաս երէց, որ 1613ին Հարանց վարք մը կ'օրինակէ Եղիմեան գիւղի մէջ²:
2. Նոյն Մինաս երէց 1615ին կ'օրինակէ Հարանց վարքի ուրիշ գրչագիր մը նոյն Եղիմեան գիւղի մէջ³:

¹ Սա նոյն է հաւանօրէն Ղարամանեցի Դաւրիթ եպիսկոպոսի հետ, զոր յիշեցինք վերագոյն (§ 2, ծան. 11):
² Հ. Աճառեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց թաւրեղի, էջ 99—100:
³ Ձեռ. Էջմ., 785:

3. Հաւանօրէն նոյն Մինաս գրչէն է նաեւ Էջմիածնի թ. 1678 ձեռագիր ժողովածոյքը:

4. Ղուկաս գրիչ Թումայ եպիսկոպոսի խնդրանքով կ'օրինակէ Վիեննայի Միսիթ. Մատենադարանի թ. 168 ձեռնագրութեան դէրքը⁴:

5. Նոյն Ղուկաս գրիչ ի խնդրոյ Ղազար քահանայի եւ Սարգիս եպիսկոպոսի կ'օրինակէ Ն. Լամբրոնացոյ Խորհրդածութիւնքը, Սիւնեաց Գեորգիոս գիւղը Չորայրոյց Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ հովանոյն տակ, Չարբարիա արքեպիսկոպոսի յորդորմամբ, ուր կը յիշուին «հայրն Անապատի Սարգիս պարոնտէր եւ այլ միաբան եղբարք»⁵:

6. Թովմաս եպիսկոպոս «տէր Սարգիսի ձեռք» կը ստանայ 1617ին Էջմիածնի թ. 801 Հարանց վարքը:

7. Խաչատուր գրիչ 1619ին կ'օրինակէ Աւետարան մը «ի յերկիրս Մաշանջուրու ի դիւս Տանձաւէրի»⁶:

8. Նոյն Խաչատուր 1620ին կ'օրինակէ ուրիշ Աւետարան մ'ալ «ի յերկիրն Ղարամունու ի դիւզն որ կոչի Տանձիվէր» տէր Յակոբի համար⁷:

9. Մեղիսէթ երէց 1621ին կ'օրինակէ Մաշտոց մը «ի ժամանակս մեծ բարունակեալին մեծին Մովսէսի եւ Սարգիս պարոնտէր հօր»⁸:

10. Սարգիս աշխարհական ի Խոտանան կ'օրինակէ «հրամանաւ տէր Ռըստակէսի ի խնդրոյ տէր Յակոբին» Մաղմուսարան մը, ինչորոշ տէր Յակոբին» Մաղմուսարան մը, որուն մէջ կը խնդրէ յիշել «գտէր Ռըստանուկէն որ էր հայր Անապատին Տանձայփարակէն որ էր հայր Անապատին նորին»⁹:

Խոյ եւ գտէր Յակոբ ժամարար է նաեւ 11. Նոյն Սարգիս աշխարհականն է նաեւ Էջմ. թ. 2635 Կանոնագրոց գրիչը, գրած նոյն տեղ ի վայելուճն Տաթեւի Յովհաննէս եպիսկոպոսի:

12. Ղազար քահանայ «նօտարն մեծի հայրապետին Մովսէսի» կ'օրինակէ Էջմիածնի թ. 1714 «Արտաքին գրոց» մէկ մասը «միւնչեւ ի Պերիարմենիասին վերջն» եւ կը վախճանի

⁴ Տաշեան, Ցուցակ, էջ 482:
⁵ Աճառեան, անդ, էջ 80—81:
⁶ Թովմեան, Ցուցակ հայ. ձեռագրաց Դաւրեան, էջ 282:
⁷ Ձեռ. Էջմ., 293:
⁸ Թովմեան, անդ, էջ 47:
⁹ Ա. Վ. Համամեան, Ցուցակ հայ. ձեռ. Գաղապիտ, թ. 35:

1636ին «ի տիս երիտասարդութեան» «ի յանապատն Ըստաթէի»:

13. Յովհաննէս արեղայ կը ծաղկէ 1624ին ձառոց գիրք մը Տաթեւի Անապատին մէջ Արիտատակէս վարդապետի առաջնորդութեան օրով¹⁰:

14. Մարգարայ երէց 1630ին կ'օրինակէ Աւետարան մը Կողպ գիւղին մէջ Կիրակոս եպիսկոպոսի օրով¹¹:

15. Յովհաննէս երէց Շատախցի ի վերին Ձաղամ կ'օրինակէ նոյնպէս Աւետարան մը 1633ին¹²:

Գրական այս շարժման գլխաւոր դեկավարն էր առանց տարակուսի Մովսէս վարդապետ, որ իբրեւ աշակերտ Սրապիտոն-Գրիգոր Ուրհայեցոյ եւ Գրիգոր Կեսարացոյ, որմէ ընդունած էր վարդապետական իշխանութիւնը, կը վայելէր ամէնէն աւելի ճշմունքով ժամանակակից «գրոց ուսուցչիչներու» թիւն ժամանակակից երէց իւր 1621ին մէջ: Գրիչ մը՝ Մեղիսէթ երէց իւր 1621ին կ'օրինակէր Մաշտոց մը «ի ժամանակս մեծ բարունակեալին մեծին Մովսէսի եւ Սարգիս պարոնտէր հօր»: Այսպէս նաեւ ուրիշ ժամանակակից մը կ'օրինակէ ժողովածոյ գիրք մը «առ յերկիրս Աճանան, ի գուղս Խնկանց ընդ հովանեաւ սուրբ յանապատէս որ կոչի Տանձափարախ, յառաջնորդութեամբ սուրբ մեծափարախ, յառաջնորդութեամբ սուրբ մեծափարախ Մովսէսի, որ բարունական դաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան, ախոյեան յաղթաւ ընդդէմ արիտականացն եւ հերետիկոսաց. պահեսցէ Տէր Աստուած եւ զաւրացուցէ ի կամս իւր. ամէն»¹³:

¹⁰ Աճառեան, անդ, էջ 114:
¹¹ Ձեռ. Երեւանի Պետ. Թանգարանի, թ. 147:
¹² Արձագանք, 1888, էջ 162. Բարխուդարեան, Արցախ, էջ 333—334:
¹³ Ձեռ. Էջմ. 1678, գրչութեան տարին եւ գրիչն չեն յիշուած: Հ. Ղ. Ալիշան, Սիւսական, 280, յառաջ ընկերով յիշատակարանին մէկ մասը, «ոչ զիտեմ, իբրեւ յառաջ թէ յետ» Մատթոս վարդապետի, որ կ'ըսէ, յառաջ թէ յետ» Մատթոս վարդապետի, որ մեծափարախ ժե. դարու սկիզբը ծաղկեցաւ նոյն Տանձափարախ մեծափարախ մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրորդ տասնակին կը վերաբերի, եւ գրիչն Մինաս երէց ըլլայ, որուն յատուկ են քերականական անկանոնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հոս եւ 1613 եւ 1615 տարիներու իշխատականութեան մէջ (հմտ. § 2): — Տանձափարախ տեղանքներուն մէջ, գրուած է: Ինձ կը թուի թէ Յիշատակարանս ժե. դարու երկրոր

Այս տողերուն համաձայն են նաև Եսայի Կարճաւանեցւոյ խօսքերը, որ նկարագրելով Մովսէս վարդապետի գործունէութիւնը կը գրէր. «որ լուսաւորէ զԱզգս Հայկազեան եւ ժողովեալ կրօնաւորական դասս եւ նորոգեաց զվանորայս եւ դանապատս կրկին հաստատեալ պայծառացոյց» (Հմմտ. § 4):

Մեծ Անապատն եւ քոյր մենաստանները ծաղկեցան եւ համբաւ վայելեցին յատկապէս 1613—1620 տարիներուն: 1620/21ին վախճանեցաւ «հայրն Անապատին» տէր Սարգիս եպիսկոպոս. յաջորդ տարին 1620/21ին կնքեց իւր մահականացուն Պօղոս վարդապետ, իսկ Ներսէս Մովսէսի մեկնած էր Լիմ եւ Տէր Կիրակոս եւ Թոմաս եպիսկոպոս ի միասին «զնացին յերկիրն Քլտաղս մերձ ի գիւղն Հօջանց, շինեցին անապատ եւ անդ բնակեցան» (Դաւր. 260): Մովսէս վարդապետ մնաց առանձին: Անշուշտ անիկա իբրև սկզբնապատճառ վերանորոգչական գործին չլքեց ասպարէզը, որչափ ալ անյաղթելի ըլլային դժուարութիւնները թէ տեղական եկեղեցական իշխանութենէն եւ թէ կաթողիկոսէն: Եւ յիշատակագրին խօսքերը, թէ Մովսէս «բարունական գաւազանաւ եւ բարձրագահ իշխանութեամբ տիրէ մերումս ժողովրդեան» շատ գեղեցիկ կերպով կ'արտայայտեն իր դիրքն եւ ճոխութիւնը առանձնութեան այս շրջանին: Տեսանք վերադոյն (§ 4) թէ կաթողիկոսական հրամաններուն, որոնք նպատակ ունէին խափանել Մովսէսի գործունէութիւնը, անիկա պատասխանեց կտրուկ, իբրև պատասխան ուղարկելով կաթողիկոսին իւր գաւազանն եւ փխրոնը, զոր ստացած էր Կեսարացի Գրիգոր վարդապետէն. եւ Մելքիսեղեկ ըմբռնեց սպառնալիքին սաստիկութիւնը եւ վերադարձուց զանոնք: Կեսարացին իր պաշտպանն էր. իսկ անոր առջեւ կը պատկառէին թէ Կաթողիկոսն եւ թէ շրջակայքը:

Հարկ էր շարունակել սկսուած գործը. եւ Մովսէս արծարծեց իւր ոյժերը: «Ընդ այն ժամանակս Մովսէս... տակաւին վարդապետ գորով՝ քարոզութեամբ շրջէր յաշխարհի եւ լուսաւորէր զամենայն մարդիկ իբրև դարեգահն¹⁴»: Կը շրջէր եւ կը բանար քաղաք-

Տանձափարակի վերանորոգուած մենաստանին առաջնորդութիւնը. զոր սպա յանձնած է իւր աշակերտին՝ Արիստակէս վարդապետին:

¹⁴ Դաւրիժ. 314:

ներու եւ գիւղերու մէջ դպրոցներ, եւ կը կարգէր անոնց վրայ իւր ձեռքին տակ դաստիարակուած ուսուցիչներ: «Վասն հաստատութեան հաւատոյս եւ կրօնիցս մերոյ հարատեցին» կ'ըսէ Դաւրիժեցի, Պօղոս եւ Մովսէս վարդապետները «զպրատունն ի պատշաճաւոր տեղիս՝ ի գիւղն Աստապատ եւ ի Շօռօթ, զի շրջակայ գեղորէցն անդր ժողովեցին մանկունք առ ի յուսումն: Սոյնպէս եւ ի գիւղն Արուլիս հաստատեցին դպրատուն եւ կարգեցին ի վերայ մանկանցն դպրապետ զտէր Անդրէասն, յորում տեղուջ ժողովեցան մանկունք որպէս թէ յիսուն կամ վաթսուն. եւ տէր Անդրէասն էր վերակացու, որ հովուէր զմանկունսն եւ ուսուցանէր գուսումն հասարակաց մերս Եկեղեցոյ¹⁵»: Տէր Անդրէասի նահատակութենէն ետքը (1617) երբ Շահուղ բէկ կ'ամբաստանէր զՄովսէս վարդապետ, Դաւրիժեցի (361) անոր բերանը կը դնէր. «է ոմն այր, որոյ է անունն Մովսէս, որ է վարդապետ օրինացն քրիստոնէից, որոյ բնակութիւնն է ի վանքն Տաթեւ. եւ է ինքն յերկրէն Սիւնեաց. եւ նա է օրէնստոյց եւ դաստիարակ տէր Անդրէասին»:

Անշուշտ գիւղական ուսուցիչներէն չէ՛ր կրնար պահանջուիլ ուսմանց մէջ մեծ յառաջադիմութիւն. ժամանակին համար բաւական էր, եթէ անոնք իրենց պարկեշտ վարքով կարենային ուսուցանել «զուսումն հասարակաց մերս Եկեղեցոյ», այսինքն աւանդել մանկուոյն գրագիտութեան առաջին տարիքը, դաստիարակէին զանոնք սաղմոսերգութեան, ժամասացութեան եւ ժամերգութեան մէջ, որպէս զի Եկեղեցիներու մէջ վերահաստատուէին հին կարգերն եւ կրօնի պաշտամունքը: Թէ յաջողած էր այսպիսիներու մեծ թիւ մը հրապարակ հանել՝ կը տեսնուի Դաւրիժեցւոյ այն տողերէն, ուր կը գրէ թէ Մելքիսեղեկ կաթողիկոս ականջ կախելով հակառակորդներու ամբաստանութեանց «նիւթ առեալ ի նոցունց նեղէր զվարդապետսն. բազում անգամ պատահեալ կաթողիկոսն աստ եւ անդ՝ զսահմանեալ կարգս նոցա խափանէր եւ զ'ի նոցանէ յառաջ կոչեալ զարսն յետս ընկրկէր» (էջ 292):

1620էն ետքը, երբ առանձին մնացած Մովսէս, անտանելի դարձաւ կեանքը Սիւնիքի մէջ. իւր հակառակորդներէն եւ Մելքիսեղեկ

¹⁵ Դաւրիժ. 355:

կաթողիկոսէն կրած անդադար յարձակումներու առջեւ տեղի տալով հեռացաւ Սիւնիքէն «եւ բազում աշակերտօք գնացեալ յԱյրարատեանն գաւառ» եւ զետեղուեցաւ Երեւան. հոս շնորհիւ Ամիրգունայի ցոյց տուած պաշտպանութեան, բացաւ միւսանգամ հոգեւոր դպրանոց մը Ս. Անանիայի դամբանին վրայ. ուր հաւաքուեցան իր շուրջը խումբ մը աշակերտներու. Եսայի Կարճաւանցի կը գրէր. «ժողովեալ բազում աշակերտսն եւ կրօնաւորսն եւ միայնակեացս եւ կարգեաց զպրոցս. այլ եւ բազում կարգս եւ կրօնս հաստատեաց» (§ 4): Նոյն իմաստով կը գրէր նաև Դաւրիժեցի (295), թէ «առ որ ժողովեցան միաբանք բազումք, միայնակեացք եւ գրոց աշակերտք իմաստունք եւ սրբակեացք. կային ի միասին մեծք եւ փոքրք, սիրով հանդարտացեալք ի խցի, հանապազօր կանխեալ յաղօթս եւ յընթերցումն սուրբ գրոց»:

Դեռ նոր էր աւարտած Մելքիսեղեկ Վժանցի ի Լիմ առ ոտս Ներսէս Մովսէսի իւր ուսման ընթացքը, երբ հռչակուեցաւ իւր ուսման ընթացքը, երբ հռչակուեցաւ հայարնակ վայրեր Մովսէս կաթողիկոսի ձեռնարկութիւններու՝ էջմիածնի վերանորոգութեան, զպրատուններու բացման եւ հայրապետական աթոռի վրայ յաջորդութեան համբաւը. «առ որ ամենեքեան տենչացեալ զային տեսութիւնն նոցին»: Եկաւ նաև Մելքիսեղեկ եւ «հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս Ղեկ եւ «հանդիպեցաւ տեսութեան Մովսէս Ղեկ եւ նորին աշակերտացն, յորոյ դաւառեալք ուրախութիւնն անպատում եղև ամենեցուն» (Դաւր. 398):

Գիտցաւ Մովսէս կաթողիկոս զնահատել յանձին Մելքիսեղեկ հոգեւոր կրօնաւորն եւ զիտուն Եկեղեցականը. եւ յանձնարարեց իրեն դասախօսել Ս. Անանիայի Մենաստանին մէջ: «Եւ լինէր յորժամ Մելքիսեղեկ վարդապետն կանխէր ի դասս եւ ի քարոզ, իբրև զյորձանս ուղիւից եւ հեղեղաց ընթանայր բանն ի բերանոյ նորա. յորոյ իմաստութիւնն ամենեքեան սպուշ եղեալ հիանային եւ բաղձային» (Դաւր. 398):

Որչափ ոգեւորութիւն եւ հիացմունք ալ յատաջ բերէին Մելքիսեղեկի դասախօսութիւններն ունկնդիրներու վրայ, արդիւնքը համատուութեամբ անհաւասար պիտի ըլլար այնու, որ կը պակսէր անոնց նախաւոր պատաստութիւն, ուստի եւ նաև հասկացողութիւն: Իմաստասիրութեան մասին կատարուած ճառերը անմարսելի էին աշակերտներու

ընդ եւ դասագրքերը դժուարամատոյց. նաև ժէ. դարուն իբրև դասագիրք կը տրուէր ուսանողներու ձեռքը յունարան դպրոցի արտադրութիւնները է. դարէն, որոնք եթէ իրենց «այլաշաւիղ եւ այլատեսակ եւ այլաբան» եւ անընտել»¹⁶ բառերով անիմանալի էին նոյն իսկ ժամանակակիցներուն, ի՞նչպէս կարելի էր յուսալ, թէ տասնեակ դար մը յետոյ իմանալի ըլլային անոնք յունական նոր պղատոնական փիլիսոփայութեան ի հեռուստ անգամ անհմուտ եւ յունական մտածելակերպին բոլորովին անծանօթ սերունդին: Եւ թէպէտ Դաւրիժեցի կը հաւատէ թէ Մելքիսեղեկ «առանց վարժողի եւ թարգ մարտի ուսուցանողի իւրովի եզրու զամենայն (իմաստս) ի սկզբանէ մինչեւ ցկատարած», այս ինքն «գիտութեան ամենայն արտաքին գրոց անտարակոյս ի վերայ հասեալ զիտոյ եղև», տարակոյս ի վերայ հասեալ զիտոյ եղև», բայց մենք կրնանք իրաւամբ թերահաւատիլ:

Այդ գովուած «արտաքին գրքերու» մասերն են, ըստ թուարկութեան Դաւրիժեցւոյ, հետեւեալները. 1. Դաւթի Սահմանացն. 2. Պորփիւրի վերլուծութիւնն. 3. Արիստոտելի Ստորոգութիւնը, Պէրիարմէնիսան, Աշխարհացն, Առաքինութեանն. 4. Դաւթի վերլուծականը: Ասոնց կից՝ 5. Քերականութիւնն եւ 6. Ամենայն ազգաց Տօմարը:

Մելքիսեղեկ Վժանցի սկսաւ իւր դասախօսութիւններու ընթացքը Ս. Անանիայի Դպրատան մէջ 1630ին: Հաւանական է կարծել թէ ինչպէս Մեծ Անապատի եւ Լիմի անապատին մէջ, նոյնպէս հոս անհետաքրքրական երեւցաւ դասախօսութիւններու նիւթը: Կը գրէ գոնէ Ոսկան, թէ իրեն համար անմարսելի էին անոնք:

Դրութիւնը փոխուեցաւ, երբ վերադարձան Լեհաստանէն Սալատուր Կեսարացւոյ կատարած նուիրակութեան ընկերացոյ երկու տարազ արեղաները: Անոնք շփում ունեցած էին ի Լվով Փոանկ զպրոցականներու հետ եւ անդրադարձած իրենց ստացած կրթութեան անբաւականութեան: Կը պատմէ Դաւրիժեցի թէ «եղբարք ոմանք»¹⁷, որոնք Սալատուր նուիրակի հետ ուղեւորած էին Լեհաստան, վասն զի «ընդիմակայ ախոյեանի» չէին պատահած, «ի միտս իւրեանց կարծէին զինքեանս զխոնականս եւ կարողս ոմանս

¹⁶ Դաւրիժ. 397:
¹⁷ Ասոնք են Գրիգորի Տաթեւացի (Հմմտ. § 1) եւ Սիմէոն Զուղայեցի:

եւ զամենայն իրաւունս նոցա. եւ մի ոք իշխեսցէ խորել իրաւանց դորայ. եւ կամ ձեռնամուխ լինել կամ հակառակիլ բարձր հրամանն մերոյ» եւն: «Գրեցաւ կոնդակս ի թվիս ՌԿԳ ի արքիէլ ԻԸ ձեռամբ մեղայարատ Սարգիս իրեցոյ ի յերեւան քաղաքի. հրամանաւ Տեառն տէր Մելքիսէթ կաթողիկոսի ամենայն Հայոց»:

Նոյն վէճը կ'երեւայ թէ կը շարունակուէր գեռ: Այժմ Մովսէս կաթողիկոս կը փորձէ վերջ տալ վէճին: Թէ Պետրոս եպիսկոպոս կը դանուի Նախավկայի վանքին գլուխը, յայտնի է Մովսիսի տողերէն. բայց կը զգացուի թէ Մովսէս ուրիշ անգամ ալ շօշափած է այս խնդիրը:

Կոնդակը գրուած է 1631, Նոյեմբեր 11ին. սկզբնաղբը, որ կը պահուի Վիեննայի Մխիթարեան Մատենադարանի թ. 694 հաւաքման մէջ, դժբախտաբար շատ մաշած վիճակի մէջ հասած է. տեղ տեղ անընթեռնի են բառեր, նաեւ տողեր. որոնք կը խափանեն կոնդակին որոշումներու ճշգրիտ իմաստին վերահասու ըլլալ: Կը հրատարակեմ ամբողջը հաւատարիմ մնալով բնագրին:

Սկիզբը կայ կաթողիկոսին մեծ կնիքը, այսպիսի վերտառութեամբ (որքան հնարաւոր եղաւ լուծել).

... [Հայաստանեա] ՅՅ ԵԻ Պատրիարք Վարդապետ Սուրբ Աթոռոյ Յիսուսի Բրիտանոսի Ծանաթ Մովսէս Վարդապետ Վիճակ ՍՏԱԹէ...:

Յիսուսի Բրիտանոսի ծառայ Մովսէս կաթողիկոս ծառայ սրբոյ աթոռոյ էջմիածնի, յորմէ ժամանեալ հասցէ դիր օրհնութեան եւ նամակ պահպանութեան, շնորհք առաքելական եւ աստուածային օրհնութիւնն ի վերայ աստուածախնամ սուրբ Նախավկայի վանից օրհնեալ սեպհական թէմի եւ վիճակի, մանաւանդ Ջուղայու եւ Աստապատու քահանայից, տօբլաթաւորաց եւ առ հասարակ ժողովրդոց, մեծամեծաց եւ փոքունց, արանց եւ կանանց, ծերոց եւ տղայոց, երիտասարդաց եւ կուսից եւ ամենայն չափու հասակի հաւատացելոց ի Տէր: Ենորհք ընդ ձեզ եւ խաղաղութիւն յԱստուծոյ հօրէ մերմէ եւ ի Տեառնէ ամենակալէ Յիսուսէ Բրիտանոսէ եւ ի սուրբ Հոգւոյն կենարարէ եւ աստածաւալ պարգեւարաշխէ եւ շնորհապարգեւէ եւ ամենագորէ եւ մարդասիրէ. ամէն:

Օրհնութիւն Հօր, պահպանութիւն Որդ-

ւոյ, նախախնամութիւն ամենասուրբ Հոգւոյն միշտ եւ հանապաղ եղիցի ի վերայ ձեր. եւ օր ըստ օրէ լցուցէ զձեզ փառօք, պատուօք եւ արդասալիւր ճոխութեամբ իբրեւ զորթ եւ զոսոս սաղարթախիւս եւ պողալից դրախտ տնկեալ ի գնացս Հոգւոյն վտակաց, կալ մնալ ձեզ խաղաղական կենօք եւ պարագայց ամօք մինչ ի խորին ծերութիւնն. ամէն:

Եւ ընդ օրհնութեանս ծանիք սիրելիք, զի դուք ի սկզբանէ սեպհական թէմ եւ վիճակ էք սուրբ Նախավկայի վանիցն ի նախնեաց հարցն սրբոց սահմանեալ եւ հաստատեալ մինչեւ ի մեզ: Եւ սուրբ Նախավկայի առաջնորդ եղեալն ինքնակամ է շրջիլն ընդ ամենայն տեղիս: || է ||² ոչ եւ կարգ մեզ քահէլ զցանդ հարցն սրբոց կամ զնոցին⁴ սահմանեալ վիճակն առնուլ եւ տալ ||||³ վասն մարդահաճութեան կամ ակնառութեան, որ է ընդդէմ օրինաց եւ կանոնաց նախնեաց որպէս դուք² կարծէք Ջուղայու եւ Աստապատու կողմանէն՝ ոչ է այդպէս. այլ թոյլ տուաք ժամանակ ինչ ըստ անյարմար գնացից եւ անմխարան լինելոյ նոցա, զի թերեւս դայցեն յուղղութիւն: Եւ ինչ սեպհական առաջնորդ ի սուրբ Նախավկայն հաստատի, նոցա հասք եւ իրաւունքն ի նա պարտի հասնիլ: Եւ ինչ օրինաց եւ կանոնաց հարցաքննութիւն լինի, թէ հասի թէ չհասի, թէ կենդանեաց եւ թէ մեռելոց, զամենայնն ի նմանէ պարտիք տեղեկանալ. զի հաստատուն արձան⁴ սուրբ Նախավկայն է եւ սեպհական առաջնորդ ձեր եւ տեղեկացն ստողն է |||||³ լսող⁴ այսմ բանի, այլ որ հակառակի³ եւ կայ ընդդէմ այսմ⁴ թէ ի քահանայից եւ թէ յաշխարհականաց ի ներքոյ անիծից եւ կապանաց լիցին հողուով եւ մարմնով, եւ որք հնազանդք եւ լսողք լինին բանիս եւ կամարարք նախնեաց սրբոց հարցն աւանդութեանց, օրհնին յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէջն:

Դարձեալ այսուհետեւ ինչ որ կանոնական հասք եւ իրաւունք որ սրբոյն Մահակայ եւ այլ սուրբ հայրապետացն հաստատեալ է, մի պակասեցուցանէք այլ գուարթ սիրով եւ առատ սրտիւ զձեր վանքին սուրբ Նախավկայի թէ մատաղ, թէ պտուղ եւ թէ հողերաժին եւ այլ կանոնական ընծայք աննուաղ

² Բառ մը անընթեռնի:
³ Երկու բառ անընթեռնի:
⁴ Գժուարընթեռնի:

եւ անթերի տուք ի դուռն սուրբ Նախավկային զի մեզ չէ սովորութիւն որ սուրբ հայրապետաց կոնդակով եւ վկայական գրով հաստատեալ թէմք հանել⁴ վանքէտ: Վասն որոյ եւ դուք զձեր վանքին հաս եւ իրաւունքն անպակաս տուք:

Կատարողք հրամանաց մերոց օրհնիք յԱստուծոյ եւ յամենայն սրբոց նորա եւ ի մէջն. ամէն: Հայր մեր որ յերկինս:

Գրեցաւ օրհնութեան թուղթս ի թուին Հայոց Ռ. եւ Ջ. Նոյեմբեր ամսոյ ժԱ. եւ նաւասարդի ԻԸ. ի փառս Յիսուսի Աստուծոյ մերոյ. ամէն:

11. ԵՋՄԻԱՏՆԻ ՎԵՐԱՆՈՐՈԳՈՒԹԻՒՆԸ

Մովսէս կաթողիկոս հռչակ վայելեց ընդհանուր հայութեան մէջ յատկապէս էջմիածնի Տաճարին վերանորոգութեամբ: Մայր աթոռին ամայացեալ վիճակը սրտցալուծեան առիթ էր ամէն լաւ հայու համար: Այս պատճառաւ ալ Ջուղայեցիք պահանջած էին Դաւիթ կաթողիկոսէն, որ վերադառնար էջմիածին եւ զոնէ իւր ներկայութեամբ փայլ տար Տաճարին: Բայց ծերունի եւ անկարող կաթողիկոսը չկրցաւ զիմադրաւ ըլլալ զրկանքներու, նաեւ Մելքիսեղեկ կաթողիկոսի կողմէն գաղտնի եւ յայտնի հակառակութեանց, եւ նոյն անիւնամ եւ այրի վիճակի մէջ թողլով էջմիածինը առանձնացաւ Ասպահան:

Մովսէս վարդապետ այժմ Երեւան կը գտնուէր. եւ մօտէն ականատես էր էջմիածնի դրամուր վատթարացող կացութեան: Բայց օր աւուր վատթարացող կացութեան տանիլ անոր, չէր կրնար որ-եւ է դարման տանիլ: Նախաքանի կար Մելքիսեղեկ կաթողիկոս: Նախախնամութեան որոշ մէկ տնօրէնութիւնն եղաւ, որ 1627ին սպիտակ մոմ նպատրաստելու արուեստովը հաճոյացաւ Մովսէս Ծահալին եւ ստացաւ անկէ ի վարձատրութիւն սարարութեան պաշտօնը մասնաւոր արտօսանիլ Փահրապատէն Երեւան եւ տեսնել հասնիլ Փահրապատէն Երեւան եւ տեսնել Մայր Տաճարին վերանորոգութեան պատրաստութիւնները:

1627 վարդապետի պահոց Երկուշաբթի

⁵ Տող մը անընթեռնի:

օրը, այն է 26 Յունիս, ձեռք զարկաւ էջմիածնի «շինութեան եւ նորոգութեան»¹:

Ինչպէս Դաւրիթեցի եւ ուրիշ ժամանակակիցներ միարան կը վկայեն, էջմիածին երկար տարիներէ ի վեր, յատկապէս 1604ի տարադուրեկէնէն ետքը ամայացած վիճակի մէջ կը գտնուէր. որուն հետեւութեամբ կրած էր Տաճարին չնչը կարեւոր փաստներ: Իսկ Մայր Աթոռը կողոպտուած էր իւր արդ ու զարդերէն, ոչ սպաս էր մնացած, ոչ կանթեղ կամ սեղանի ծածկոյթ, ոչ զգեստ եւ ոչ պաշտաման դրքեր:

Քանզուած էր եկեղեցւոյն «սալարկ յատկը»: Մեծ լոյսիւշոյց լուսամուտները երեսի վրայ բաց էին առանց վանդակի. եւ կ'ընծայէին թռչուններու ազատ մուտ եւ ելք, որուն հետեւութեամբ ամէն տեղ բոյն դրած էին թռչունները եւ ծիրտով եւ ծիղերով կուսէ գլուխ կաթողիկէին եւ տանիքն ամենայն եւ երեսք որմոցն քանդքանդեալք եւ քանիքն թափեալք եւ որմոց յատակաց վէճքն փշրեալ եւ ծակոտեալք:

Եկեղեցւոյն շուրջը գտնուած էին շինութիւնները կը ներկայացնէին աւերակալիտ մը. «այնքան բարձրացեալ էր հողն եւ մոսիւրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեկիւրն, որ յամենայն կողմանց շուրջ զեկեկիւրն եւ հողն եկեալ եւ ծածկեալ էր զհրելան եւ հողն եկեալ եւ ծածկեալ էր զհրելան եւ զաստիճանս եկեղեցւոյն, որք կան յարտաքուստ կողմանէ»:

Առաջին գործն եղաւ եկեղեցւոյն շուրջը ըլլածեւ կուտակուած հողամասերը հեռացնել: Որովհետեւ հողին փոխադրութիւնը մեծ ծախքի պիտի նստէր, լուսազոյն համարուեցաւ «ածել զջուրն ի գետոյն յորդ եւ վացաւ զածել զջուրն ի գետոյն մէկ մասին բար» եւ կապեցին ջուրը հողին մէկ մասին վրայ եւ մշակները փորելով հողը տուին ջուրին. այսպէս ջուրը ահագին հողամասը քերեց տարաւ թողլով տեղին վրայ միայն քարեց, զորոնք ապա շինութեանց գործածելը, զորոնք ապա շինութեանց գործածելը, զորոնք ապա շինութեանց գործածելը: Ժակ պարիսպ կանգնել, ութը բուրգերով: Ապա շինեցին դարպասներ եւ տուներ, իրենց

¹ Դաւր. 303 եւ յաջ. մանր կը նկարագրէ էջմիածնի վերանորոգութիւնը, որուն կը հետեւի մ:
² էջմիածնի թ. 2309 ձեռագրին մէջ կ'ըսուի. «Գրեթէ միայնակ եկեղեցին մնացեալ էր ի մէջ լայնաճառաւ դաշտին, որոյ լուսնացոյցն եղեալ էին մուտ եւ ելք թռչնոց եւ դրունք՝ անասնոց»:

